

PRILOG POZNAVANJU HUMLJAČKOG STOČARSTVA*

JOSIP ROGLIĆ

Istražujući niske krajeve Humine, a posljednjih godina po planinama oko gornje Neretve, vidjeli smo težinu i probleme stočarskog života, upoznali tragove drukčije prošlosti i bili svjedoci akutnih sukoba stoljetne tradicije i novih tendencija. Opažanja, razgovori i razmišljanja doveli su nas do nekih konstatacija, koje izlažemo kao prilog poznavanju ovog pitanja, vrlo važnog za pravilan sud o prošlosti i realnu ocjenu sadašnjih problema. Tako treba primiti ovaj prilog, koji može biti podstrek daljnjem izučavanju i preciziranju ove specifične i važne problematike.

U niskoj i pitomoj Hercegovini ne možemo upoznati relativno značenje Humine i Humljaka kao na visokim planinama zaleđa. Humljak je tradicionalni gospodar visokih planinskih pašnjaka, on je vrlo popularan kod okolnog stanovništva, on baštini prošlost, kojoj tragovi ne odgovaraju današnjem teškom stočarskom životarenju. Geografski različiti krajevi pitome Humine i planinskih pašnjaka međusobno su tijesno i tradicionalno gospodarski povezani, a sigurni tragovi dokazuju, da su u prošlosti ove stočarske veze bile još tješnje i jače. Izložiti ćemo i neka opažanja, koja potkrepljuju važnost veza između ovih, geografski različitih krajeva i objašnjavaju uzroke kolebanja i konačnog opadanja stočarskih kretanja.

Stočarska područja i veze — Oko donjeg toka Neretve, između visokih planina Čabulje (1780 m), Prenja (2123 m) i Veleži (1969 m) i obalnog gorja prostire se niska i pitoma Humina.¹ Zime su veoma blage (siječanj u Mostaru 4⁰⁸, u Ljubuškom 4⁰⁹, u Stocu 4⁰⁵), snijeg pada rijetko i kratko se zadrži (Mostar 5,3, Ljubuški 1,9 i Stolac 2,5 dana sa snijegom). Kraj je veoma pogodan za stočarska zimovanja. Kad se tome doda, da je pretežno sastavljen od vapnenca, koji ne daju uvjete za intenzivnije poljodjelsko iskorišćivanje, onda je očito, da je kraj s blagim i vlažnim zimama bio prvenstveno pogodan za stočarska zimovanja. Pitomina Humine odražava

* Rad je priopćen na sastanku Geografskog društva Hrvatske 26. III. 1956.

¹ Ovaj opći naziv nije u samom kraju osobito popularan. Više se upotrebljavaju različiti regionalni nazivi: *Bekija* za kraj zapadno od Neretve ili *Brotinja* za njenu vapnenačku zaravan između Mostara i Ljubuškog; *Dubrave* su zaravan s lijeve strane Neretve između Bune i Čapljine i t. d. Naziv *Humina* je naročito popularan kod planinskih stanovnika u zaleđu i ima geografsko odnosno koreografsko značenje, pod tim se podrazumijeva pitom kraj s blagim zimama. Ovo koreografsko značenje objašnjava, zašto Gačani nazivaju *Huminom* i kraj oko Trebinja, ali mi ćemo se ovdje ograničiti samo na područje oko Neretve. Između našeg humljačkog kraja i starog travunjskog kraja ima mnogo historijsko-gospodarskih sličnosti. Stanovnici visoke Hercegovine (oko Gackog i Nevesinjskog polja) upotrebljavaju i atribut *human* u značenju *pitom*, župan (J. Roglić, Geografski glasnik 13, str. 125).

zimzelena vegetacija dolinskih i prisojnih dijelova. U okolici Mostara, osobito oko vrela Bune, osjetljivi šipak (*Punicum granatum*) nalazi najpovoljnije uvjete i predstavlja glavni elemenat vegetacije. Slabe strane sušnih i toplih ljeta pogoršava vapnenački sastav. Vegetacija se sprži, a često i lišće sa stabala opada — treba tražiti druge krajeve za ljetnu prehranu stoke.

Sjeverozapadno od Humine imamo visoke planine oko srednjeg i izvorišnog dijela Neretve (Čvrstica 2228 m, Čabulja 1780 m, Vran 2074 m, Ljubuša 1797 m, Prenj 2123 m, Velež 1969 m, Crvanj 1921 m, Bjelašnica 2088 m, Visočica 1974 m, Lelija 2032 m i Zelengora 2015 m). Ova planinska barijera zadržava zračne struje s mora i prima velike količine padalina osobito zimi, kad ovo gorje prekrije debeli pokrov snijega. Duge i snjegovite zime nameću dugo zadržavanje stoke u stajama, što uz prehrambene predstavlja i zdravstvene probleme. Naprotiv, svježa ljeta veoma su pogodna za planinske ispaše, ukoliko to ne ograničava petrografska osnova. Na pretežno vapnenačkim planinama oko srednje Neretve (Čabulja, Čvrstica i Prenj) ima malo rahlog tla, koje se lako spira, te su pašnjaci degradirani i oskudni. Naprotiv, na planinama oko gornje Neretve (Crvanj s Morinama, dijelovi Bjelašnice, Visočica, dijelovi Treskavice, Lelija sa Zelengorom) prevladavaju stariji dolomiti i vapnenci, a izbijaju i pojasi verfenskih škriljevaca. Ima više rahlog tla i vode — ovdje su najizdašniji planinski pašnjaci.

Susjedstvo, različite i dopunjavajuće osobine Humine i planina u zaleđu pogodovali su stočarstvu i od davnih vremena uvjetovali stočarska kretanja između huminskih zimovališta i ljetnih planinskih ispaša. Naš kraj predstavlja veoma karakteristično stočarsko područje, kojemu su prošlost i veze s drugim krajevima određene ovom glavnom i osnovnom granom gospodarstva.

Tok Neretve predstavlja važnu unutrašnju među humljačkog kraja.² Planinski pašnjaci oko izvorišnog dijela Neretve pristupačniji su iz istočnog, podgorskog dijela Humine. Glavna zona starih naselja je u ponožju (Podgorini) planina. Uske veze Humine i planina uvjetovala su širenje historijskog Huma od mora duboko u unutrašnjost. Naprotiv, kraj zapadno od Neretve ili Bekija ima pristup na krševite i slabe pašnjake planina oko srednjeg dijela toka. Vapnenačka zaravan Brotnjo i niže zaravni oko Trebižata najpogodnije su i najpitomije zimske ispaše zapadno od Neretve. Močvarna i zimi plavljena polja nisu bila pogodna za ovce, koje su bile najglavniji elemenat tradicionalnog stočarstva, i to je umanjivalo stočarsku vrijednost inače pitome zapadne Hercegovine.

Odsutnost pogodnih prijelaza i mostova i međusobne razlike nisu dozvoljavali da se cijeli huminsko-planinski kraj s obe strane Neretve razvije u jedinstveno i homogeno gospodarsko područje. Uvjeti za stočarstvo mnogo su povoljniji, i ova je grana jače razvijena u istočnom dijelu, gdje su prijelazi između zimovališta i planina mnogo postepeniji; glavna zapreka stočarskim kretanjima bio je prijelaz preko gornje Neretve, za one koji izdižu na planine s desne strane ovog dijela toka. Putovi stočarskih kre-

² Kanjonska dolina i močvare oko ušća objašnjavaju, zašto je Neretva do XII st. bila zapadna međa historijske pokrajine Zahumlja.

tanja su ne samo važni za stočarstvo, već se uz njih vezala i historijska funkcija kraja.

Humljački putovi — Veze između Humine i planina ne samo da su stare, već se vrše utvrđenim smjerovima i imaju određene etape odmora (vidi kartu u prilogu). Stočari se kreću otvorenim i manje vrijednim krajevima, brinući se da izbjegnju prirodne zapreke i društvene neprilike. Na ovakvim otvorenim progonima ima se bolji pregled nad stadima, kojima se mogao dati i povremeni odmor. »Humljački putovi« bili su značajni za organizaciju prvih karavanskih putova i uporišta na njima.

Kretanja između Bekije i planina na desnoj strani srednje Neretve manje su važnosti i kraća su. Bekijski su stočari izgonili na planine jugozapadno od ramsko-vrbaške udoline, u kojoj imamo stare i od davnine naseljene župe (Rama i Uskoplje). Na pašnjacima ovih vapnenačkih planina sukobljavali su se sa stočarima iz zapadnobosanskog, gornjačkog kraja i Dalmatinske Zagore. Stočari su se kretali otvorenim vapnenačkim krajevima, a iz Brotnja po prisojnim stranama Čabulje i Čvrsnice; glavna raskršća bila su u Klanju, na vrhu Drežnice i kod Blidinjeg jezera.³

Mnogo je važnija i složenija mreža humljačkih putova istočno od Neretve. Kod Stoca prelaze Bregavu putovi iz važnih zimovališta s lijeve strane donje Neretve (Hrasno i dr.), i nastavljaju dalje prema sjeveru prisojnim stranama u pravcu Nevesinja. Put iz ljubinskog kraja vodi preko Kubaša i Trusine na Nevesinjsko polje. Iz kraja oko delte Neretve (Jasenica i dr.) i sa zaravni Dubrave vodi jedan ogranak od Bune pored Blagaja za Nevesinje. Ovom se putu pridružuje i ogranak iz istočnog Podveležja. U Nevesinjskom polju je važno čvorište stočarskih putova: važan se ogranak nastavlja prema sjeveru na Liješće polje s odvojkom na Crvanj, a glavni put se nastavlja kroz glavatičevsku Župu na Visočicu i Bjelašnicu. Drugi se ogranak nastavlja prema istoku u dolinu Zalomke i preko zaravni Morina na Ulog ili preko izvorišnog dijela Neretve i dalje na Treskavicu, Leliju i Zelengoru.⁴ Dominirajući položaj na pristupnoj strani i odlike topografskog smještaja objašnjavaju nam značenje Stjepangrada, odnosno Blagaja; važan prijelaz ojačao je ulogu Stoca, a raskršni je položaj mnogo značio za funkciju Nevesinja.

Jedan ogranak stočarskog puta nastavlja se od Bune kroz Mostar, gdje mu se pridružuje i slaba brotnjanska komponenta. Dalje se sutječe s komponentama iz Bijelog polja, odakle se penje na Porim i Hansko polje, jedan odvojak skreće na Prenj, a glavna struja pojačana stočarima iz zapadnog

³ J. Popović, Ljetni stanovi na planinama Plasi, Muharnici i Čvrsnici. Glasnik zemaljskog muzeja BiH, XLIII, str. 117—146, Sarajevo, 1935; isti, Ljetni stanovi na planinama Vran, Čabulji i Čvrsnici. Glasnik zemaljskog muzeja BiH, XLVIII, str. 63—98, Sarajevo 1936.; Ljetni stanovi na planinama Raduši i Ljubuši. Glasnik zem. muzeja BiH XLIX, str. 65—111, Sarajevo 1937.

⁴ J. Popović, Ljetni stanovi (katuni) na Zelengori. Glasnik Zemaljskog muzeja BiH XL, str. 167—187, Sarajevo 1928.; isti, Mahale (ljetni stanovi) na planini Visočici. Glasnik Zem. muzeja BiH XLV, str. 143—164, Sarajevo 1933.; isti, Ljetni stanovi (mahale) na planini Treskavici, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH XLV, str. 181—206, Sarajevo 1933.; isti, Ljetni stanovi (mahale) na planini Bjelašnici. Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XLIV, str. 55—90, Sarajevo 1932. i Ljetni stanovi (staje) na Prenj-planini. Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XLVI, str. 81 do 110, Sarajevo 1934.

Podveležja nastavlja se za Glavatičevo ili preko Konjica i dalje na Visočicu i Bjelašnicu, odnosno samo Bjelašnicu. Rimski tragovi upućuju da je ovaj prijelaz preko Prenja, i u to davno doba, bio korišten kao karavanski put, koji su Turci uredili u važni »sarajevsko-mostarski drum«.⁵ Prijelazi preko Neretve kod Konjica, Glavatičeva i Uloga odredili su važnost ovih naselja, od kojih su prvi i posljednji poslužili kao uporišta na karavanskim trgovačkim putovima.

Mostovi u Mostaru i kod Čapljine omogućili su prijelaz stočara s desne obale i pristup na ispaše oko gornje Neretve.

Sadašnje stanje — Stanje humljačkog stočarstva može se najbolje ocijeniti na planinskim ispašama. Broj stočarskih stanova je relativno malen prema onima koji su napušteni. Današnje humljačko stočarstvo bori se s mnogim poteškoćama i odmah se vidi da je u napuštanju. Imamo dvije vrste stočara, kod jednih je stočarstvo glavno ili isključivo zanimanje, a kod drugih je dopunsko.

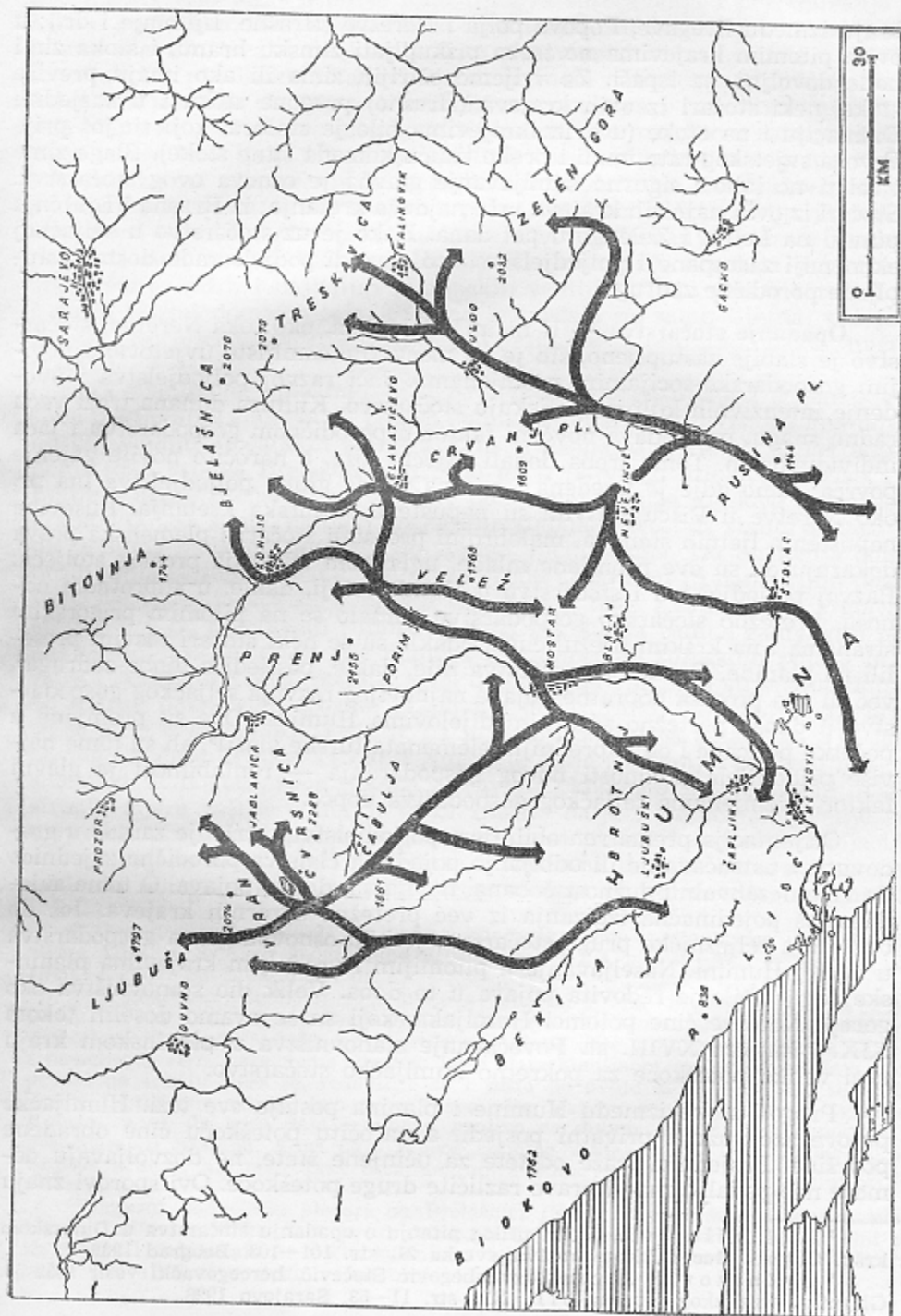
Podvelešci, stanovnici prisojne strane Veleži, glavni su predstavnici prve grupe.⁶ Njihov način života prilagođen je potrebama stoke. Od početka lipnja do kraja rujna ili početka listopada provode »na planini«, a ostalih sedam mjeseci veoma pažljivo koriste prisojne pašnjake Veleži. Počinju na »gornjim travama« jeseništa, t. j. ispod vrha Veleži i pred snijegom postepeno »pripuštaju« stoku na niže pašnjake i tako se spuste do Bišća, odnosno do dna doline Neretve. U proljeće počinje uzdizanje za snijegom, i kad otopli, a jagnjad se pridigne, sele na visoke planine. U ovom teškom i lutalačkom životu »nevjerovatno ali istinito ima čobana, koji u godini dana jedva pet noći prenoće u kući, inače su stalno dan i noć za stadom«⁷. Pitoma i prisojna podveleška padina glavna je osnova ovog stočarstva i o pitomini zime ovisi težak život ovih stočara. Veličina stada uvjetovana je veličinom posjeda zimskih ispaša. Malobrojni podveleški doći u ponikvama skromna su osnova za poljodjelstvo, te je stočarstvo glavni gospodarski izvor. Treba priznati o mrsu, prikupljenom na planini, i o hrani kupljenoj novcem, dobivenim za prodanu stoku, a nekada je bila važna i zarada od kiriranja. Jelovnik je veoma jednostavan, jednu malo zeleni i ljeti i zimi, kuće su slabo građene i nema velike razlike između kolibe na planini i većine kuća u Podveležju. Težak život i slaba ishrana uvjetovali su mali priraštaj, te Podvelešci nisu imali karakterističnu hercegovačku pokretljivost i snalažljivost.

Neki su se stalno naselili na planini, a drugi koriste oranice u nižim dijelovima planina, gdje siju ječam i raž, a manje sade krumpir. Ovo zadržavanje u nižim dijelovima planina ide na štetu stočarstva, jer su najbolje ispaše na visokim rudinama. Podveležac ostaje i mora biti privržen stočarstvu. Razbijanje ovog gospodarstva značilo bi napuštanje samog kraja, jer drugih gospodarskih mogućnosti nema.

U dijelovima Podgorine, jugoistočno od Podveleži, uz stočarstvo postepeno jača i poljodjelstvo. Stočarstvo je jako zastupano i u niskom krškom

⁵ Sutjeska Neretve između Čabulje, Čvrstnice i Prenja učinjena je prohodnom tek probijanjem ceste i željeznice krajem prošlog stoljeća.

⁷ J. Popović, Ljetni stanovi (mahale) na planini Bjelašnici... str. 81.

Humljački stočarski putovi.
Chemins de transhumance de bergers de Humna.

kraju između Bregave, Popova polja i Neretve (Hrasno, Ljubinja i dr.); u ovim pitomim krajevima ne treba prikupljati zimsku hranu, i stoka zimi nađe dovoljno na ispaši. Za vrijeme oštrijih zima ili ako imaju previše stoke, neki stočari iz ovih krajeva (Hrasno) pregone stoku i u susjednu Dalmaciju i na otoke (u ovim krajevima bilo je stočara, koji su još prije Prvog svjetskog rata imali i preko tisuću komada sitne stoke). Blage zime i relativno lako i sigurno izimljavanje glavna je osnova ovog stočarstva. Stočari iz ovih najnižih krajeva vrše najduža kretanja: iz Hrasna i Ljubinja putuju na Leliju i Zelengoru pet dana. Kako je uz stočarstvo u seljačkoj ekonomiji zastupano i poljodjelstvo, to su radi podjele rada dosta zastupljene porodične zadruge.

Opadanje stočarstva — U nižim dijelovima, oko toka Neretve, stočarstvo je slabije zastupljeno, što je uz močvarno zemljište uvjetovano novijim gospodarsko-socijalnim promjenama. Jači razvoj poljodjelstva i uvođenje intenzivnih kultura potiskuju stočarstvo. Kultura duhana traži veću radnu snagu, prevladava novčani faktor u porodičnom gospodarstvu i jača individualizam. Tome treba dodati utjecaj loze, a naročito novije gajenje povrća; tamo gdje je uvedena i ova najmlađa grana poljodjelstva (na pr. oko Neretve u Bišću) sasvim su napuštena stočarska kretanja. Ruševine napuštenih ljetnih stanova, malobrojni preostali stočari i plemenska prava dokazuju da su ove promjene mlade, uglavnom od kraja prošlog stoljeća. Razvoj poljodjelstva i stočarstva u Humini stoji, dakle, u suprotnom odnosu. Pretežno stočarsko gospodarstvo održalo se na pitomim prigorskim stranama i na krškim brežuljcima, odakle su se neki stočari sasvim preselili na planine. Opadanje stočarstva nije, dakle, posljedica diobe zadruga⁸, već su oba procesa popratne pojave najnovijeg razvoja seljačkog gospodarstva u danas pretežno agrarnim dijelovima Humine. Ove su promjene u početku poticane i od naprednijih elemenata turske vlasti⁹, ali su tome najviše pridonijele prednosti novog gospodarenja — rentabilnost je glavni faktor u izmjenama seljačkog gospodarstva uopće.

Orijentacija prema rentabilnijem poljodjelstvu, traženje zarade u gradovima i ustručavanje ili odbijanje pojedinih članova porodične zajednice da vrše nezahvalnu dužnost čobana, novija su, dakle, pojava. O tome svjedoče još pojedinačna izdizanja iz već pretežno agrarnih krajeva. Još do otvaranja željezničke pruge stočarstvo je bilo osnovna grana gospodarstva u cijeloj Humini. Naseljavanje u pitomijim i vrednijim krajevima planinske regije, bilo je redovita pojava u to doba. Velik dio stanovništva oko gornje Neretve čine potomci Humljaka, koji su se ovamo doselili tokom XIX. i krajem XVIII. st. Povećavanje stanovništva u planinskom kraju nosi velike poteškoće za pokretno humljačko stočarstvo.

Progon stoke između Humine i planina postaje sve teži. Humljačke putove zaokružuju privatni posjedi, a naročitu poteškoću čine obrađene površine. Posjednici traže odštete za učinjene štete, ne dozvoljavaju odmore na »padalištima« i prave različite druge poteškoće. Ovi sporovi znaju

⁸ S. M. Milojević, Jedan prilog pitanju o opadanju stočarstva u Dinarskom kršu. Glasnik Geografskog društva, sveska 21, str. 101—103. Beograd 1935.

⁹ O. Knežović, Alipaša Rizvanbegović Stočević, hercegovački vezir 1832—51. Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XL, str. 11—53. Sarajevo 1928.

poprimiti i vrlo teške vidove. Radi njihova sprečavanja i posredovanja u njima austrijska okupaciona vlast razmješta žandarmerijske postaje u blizini glavnih točaka na humljačkim putovima.

Sukob s planinskim stanovnicima, većinom potomcima Humljaka, ima i druge i još jače elemente. Porastom stanovništva i razvojem stočarstva sela planinskog kraja sve jače koriste planine, i to naročito u rano proljeće, prije izdiga Humljaka i kosidbe vlastitih livada. Okolna sela grade i vlastite kolibe na planini, na koju izgone prije dolaska Humljaka (početak svibnja), a spuštaju se već krajem srpnja. Humljaci početkom lipnja nalaze ispašene i pokošene planinske pašnjake. Ovo ukrštavanje interesa i sukob prava postali su još teži, jer Humljaci posljednjih decenija pristupaju obrađivanju nižih i najboljih planinskih zemljišta (siju ječam i raž) i to često u blizini domaćih sela. Planina je postala ne samo tijesna, već je i znatno iscrpljena, pašnjaci su degradirani te stočarstvo mora nužno opadati.

Na planinama nalazimo tragove degradacije pašnjaka i s tim povezana pomjeranja stanova. U pojasu rudina oko planinskih vrhova ima mnogo napuštenih stočarskih stanova, i to u visinama, gdje ih danas uopće nema (oko vrhova Bjelašnice na 1850 m, u najvišim dijelovima Visočice, Lelije i dr.)¹⁰. Stočarski su stanovi pomjereni u niže dijelove na gornju granicu pojasa šume. Panjevi posječenih stabala i zaostala stabla dokazuju, da je šuma nedavno dopirala do znatno većih visina. Do uništenja šume došlo je na različite načine, a u prvom redu slučajnim ili namjernim požarom. Degradacija šumskog pojasa ide mnogo brže i radikalnije s gornje strane, t. j. od planinskih rudina. Travnja vegetacija rudina zadržava i obnavlja tlo, dok se tanak sloj humusa u ogolićenom šumskom pojasu brzo spira i nestaje u krškoj podlozi, a na dolomitima i sličnim stijenama dolazi do snažne površinske erozije. Stanovi u devastiranoj šumskoj regiji brzo su se našli u kamenitoj pustinji, na pr. oko Čolakovića dolaca na Visočici, na jugoistočnoj Treskavici i sl.¹¹ Nužno je dalje spuštanje, što je u mnogo slučajeva nemoguće, zbog sukoba s pravima okolnog stanovništva ili novih strogih mjera zaštite šuma, a to bi značilo dalje i štetno udaljivanje od vrijednih planinskih rudina, koje su za ovce glavni i najbolji pašnjaci¹².

Smanjene mogućnosti stočarstva i povećane potrebe stanovništva potakle su mnoge stočare da dadu veću važnost obradi zemlje na planini.

¹⁰ Ovo su konstatirali J. Dedićer: Stočarske zone u planinama dinarske sisteme, Glasnik Srpskog geografskog društva, sv. 3 i 4, str. 39—57 i J. Popović: Ljetni stanovi na Bjelašnici i dr.

¹¹ U planinskoj šumskoj zoni bolje se snalazi i brzo je uništava koza, koja je i u Humini zimi lakše nalazila hranu. Ranijem potpuno autarkičnom stočarskom gospodarstvu mnogo je bolje odgovarala ovca, koja daje vunu neophodnu za odjeću i posteljenu; »Bez ovce nema života«, kaže stari humljački stočar. Koza daje veći prihod na tržištu (teža je, redovitije se i često po dvoje kozi), na kome se može kupiti fabricirana odjeća kao nova i sve više tražena zamjena domaće tkanine. Konstatira se, da koza daje i odlično gnojivo za duhan, glavni novi element u gospodarstvu Humine. Koza daje i veće količine mlijeka, te dobiva epitet »sirotinjska krava«, ali njen brst brzo degradira šume i ubrzava krizu humljačkog stočarstva.

¹² Iskusni podveleški stočari na Bjelašnici (Krošnje) naglašavaju, da su planinske rudine za stoku (t. j. ovcu) daleko bolje od novih i nižih pašnjaka. Oni se zbog toga i zadržavaju na većim visinama, iako je opskrba drvom i vodom moguća samo zahvaljujući posjedu većeg broja konja.

Poljodjelske mogućnosti su za mnoge, na pr. Podvelešce, bolje nego u krševitim huminskim zimovalištima. Javlja se složena i vrlo teška kombinacija ljetnjeg planinskog stočarstva i poljodjelstva i zimovanja u Humini. Stočarska kretanja postaju teža, jer uz prijenos stočarskog pribora i prinosa, treba prevoziti i žetvu. Potreba gnojiva i poljodjelski rad uvjetuju zadržavanje stoke oko stanova i jaču degradaciju okolnih, t. j. niskih pašnjaka. Ove promjene su uvjetovane novijim povećavanjem stanovništva, potrebom novih gospodarskih izvora, a s time su u vezi i osnivanja stalnih naselja na visokim planinama, na pr. jugozapadni dio Bjelašnice ili »Raška strana«¹³. Spuštanje stočarskih stanova u niže dijelove i osnivanje stalnih naselja povećalo je demografski pritisak u planinama kao i unutrašnje sukobe.

Priliv humljačkih stočara na planine zbog gornjih razloga nužno opada, a možda će i nestati. Ali to ne će i ne može riješiti problem prenaseljenosti planinskog kraja, koji ne ugrožavaju humljački ljetni izdizi. Oni samo otežavaju prilike. Glavni problem planinskog stočarstva predstavlja zimska stajska prehrana stoke, koja je ograničena ne samo prostranstvom livada, već i raspoloživom radnom snagom. Ravnoteža skromnog planinskog gospodarstva vrlo je labilna i nameće iseljavanje. Gospodarski kapacitet same planine veoma je ograničen, i kombinirano humljačko gospodarstvo bolje je prilagođeno prirodnim uvjetima, a to izaziva sujetu i pojačava sukobe sa domaćima.

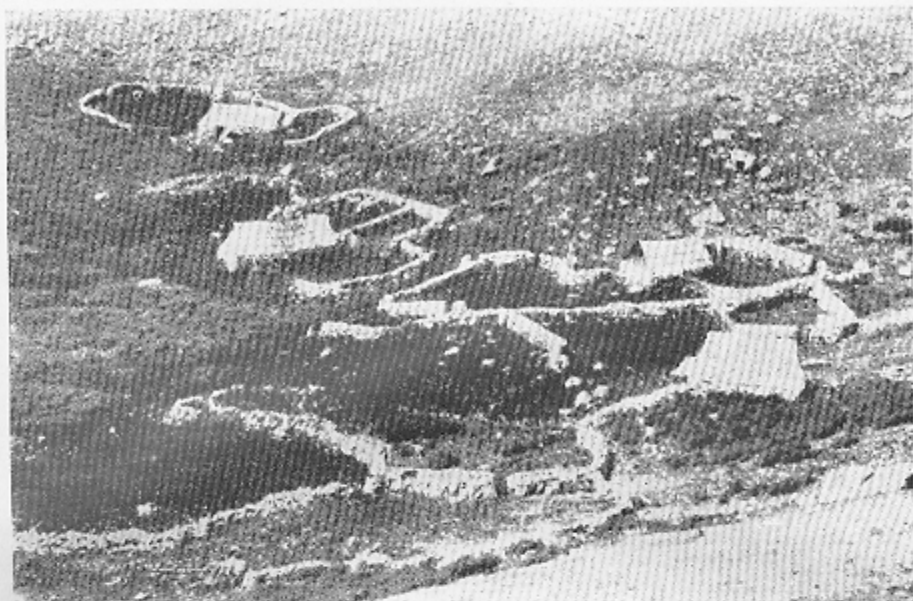
Domaće planinsko stanovništvo ne poriče Humljacima pravu prednost na planinske pašnjake. Postoje dokazi i tradicije, iz kojih se vidi da potvrda humljačkih prava potječe uglavnom iz XVIII. st., kad su u Turskoj ojačali pravni poredak i sigurnost¹⁴. Potvrđivanje humljačkih prava i potsticanje stočarstva značilo je veliku dobit za tadašnje gospodarstvo, jer je stočarstvo prije gajenja duhana, loze i razvoja gradova bilo glavna osnova hercegovačke ekonomije.

Problem naslijeđa humljačkog stočarskog gospodarenja — Kroz tri generacije Humljaci su svojim demografskim viškom iskoristili kolonizacione mogućnosti planinskog kraja i pretjeranim iskorišćivanjem degradirali planinske pašnjake, a naročito devastirali šumski pojas, da na kraju dođu u sukob s domaćim stanovništvom. Paralelno s povećavanjem ovih poteškoća rastu i javni tereti stočara (plaćanje travarine, i to na dva kraja za zimske i planinske ispaše, kolibarine, veterinarskog pregleda, prava korištenja šume i sl.). Tradicionalno humljačko stočarstvo došlo je u tešku krizu uvjetovanu unutrašnjim razvojem i objektivnim prilikama.

Značajne su novije javne intervencije u ovaj proces i sporove. Humljačko stočarstvo često se ocjenjuje kao neracionalno i zaostalo; ono to sigurno i jest, obzirom na teški ljudski rad i zaostalu tehniku (pet dana puta, bijedne kolibe, slaba odjeća, skromna hrana, zaostao način prerade mliječnih produkata i t. d.). Ali je i teško pretpostaviti, da bi se ljudskim naporom uz postojeće uvjete moglo izvući više koristi. Humljak je gajio onoliko stoke, koliko je njegov pitomi kraj mogao zimi prehraniti, a planina ljeti

¹³ B. Z. Milojević, Visoke planine u našoj kraljevini, Beograd 1937., str. 320.

¹⁴ J. Popović, Mahale (ljetni stanovi) na Visočici, str. 157 i T. Kanajet, op. cit str. 91.

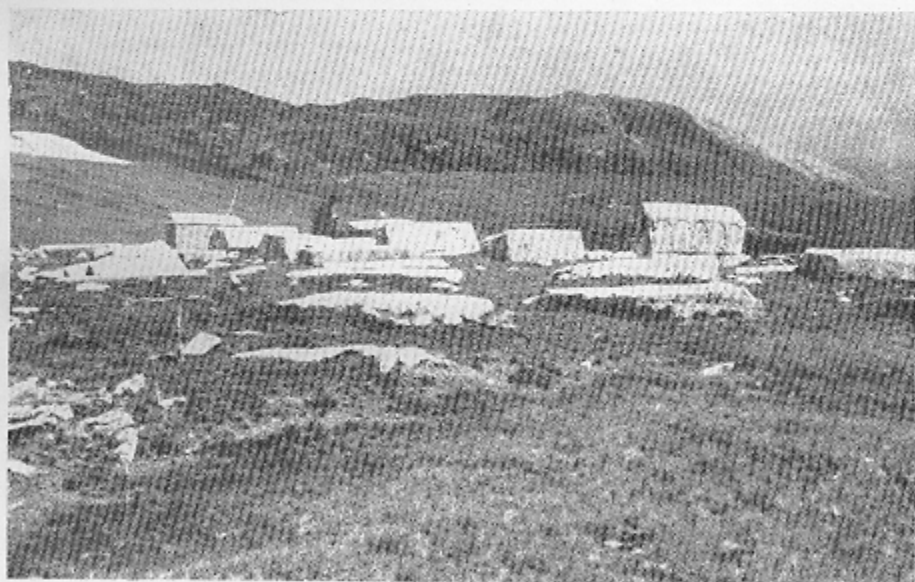

Fot. 1. Stanovi Podveležaca u Krošnjama (1600 m) na Bjelašnici.

Jedna od malobrojnih skupina koja se održala u najvišim dijelovima planine.

Phot. 1. Cabanes pastorales et enclos de pierres seches a Krošnje (1600 m.) sur la Bjelašnica, appartenant aux pasteurs en transhumance de Podvelež.

Un des rares groupes qui se sont maintenus dans les parties les plus hautes de montagnes.

Fot. 2. Nekropola stećaka V. Jezero (1680 m) na visočici. Na ovoj visini sada nema stanova.

Phot. 2. Necropole de stales de Veliko Jezero (1680, m.) sur la montagne Visočica. Il n'y a plus cabanes à cette altitude.

napasti, i nema izgleda, da bi se to moglo postići na neki drugi način. Stočarstvo potplaninskih sela veoma je skromnih razmjera i ograničeno količinom prikupljene zimske ishrane, o kojoj stoka ovisi najmanje pet mjeseci, te duže zime ili slabi prinos livada znače katastrofu. Pokušaj s planinskim stočarskim ekonomijama ima još skromnije brojčane (često ispod 1/10 humljačke količine) razmjere i male gospodarske efekte.

Čudno je da je humljačko stočarstvo doživjelo malu javnu podršku. Teška spuštanja pod jesenskim olujama i proljetni izdizi s miladom jag-njadi spojeni su s opasnostima za ljude i praćeni znatnim gubicima u stoci. Organizacijom skloništa, davanjem olakšica u željezničkom prijevozu ili upotrebom drugih sredstava mogao se ovaj posao olakšati i učiniti korisnijim. Ništa se nije učinilo da se ljudi pouče u preradi mlijeka, u čemu se zaista osjećaju daleka preživjela stoljeća.

Dok se humljačka stoka ljeti odlično snalazi na planinskim ispašama, planinci ne mogu svoju stoku spuštati u nizinska zimovališta. Planinske ovce obole, »zajuže«, ako se zimi pošalju u Huminu. To stočari dobro znaju iz svog dugog iskustva, i podcjenjivanje tog iskustva imalo je tragičnih posljedica¹⁵. Humljaci se naprotiv udružuju ili daju planincima stoku na ljetne ispaše, dok obrnutog slučaja nema.

Gornje su konstatacije u sukobu s nekim tvrdnjama, koje se uporno provlače kroz školu i javnost. Težište i ishodište stočarskih kretanja je u pitomim zimovalištim, u našem slučaju u Humini. To je i prirodno, jer je zimsko doba kritično za stoku i lakše ga je prijeći u pitomom kraju nego u planini. Ako u planini nestane prikupljene zimske stočne hrane, nastupa katastrofa praćena potpunim iseljavanjem. Stanovnici Humine prilagođuju se prirodnim uvjetima i migriraju, dok se malobrojni planinci u svom kraju bore s oporom sredinom i često podliježu. Život jednih i drugih je težak, ali je kod planinaca mnogo neizvjesniji; kritične godine ograničavale su broj stoke i ljudi. Od početka XIX st. Humljaci naseljavaju planinske krajeve, kritični broj stanovnika već je dostignut te se vrši jaka planinska reemigracija. Žarište migracija nije u planinskom kraju već u Humini.

Planinski je kraj izgubio i prijašnje specifične prednosti i prihode. Probijanjem ceste i željeznice kroz dolinu Neretve napušteni su negdašnji karavanski putovi preko planinskih ravnjaka i sedala, a time je otpao i važan kiridžijski prihod kao i stražarske zarade planinaca. Od nekadašnje funkcije Kalinovika, Uloga, Čemerna, Gacka, Avtovca, Nevesinja i Porima ostala je samo uspomena, i ova su mjesta danas jako zabaćena i izolirana.

Ciklus razvoja humljačkog stočarstva, jačanja planinskog stanovništva i ponovnog opadanja brzo se obavio tokom posljednjih 180 godina. Ovo je praćeno neobično brzim prirastom stanovništva, kojemu nema presedana u historiji, a uvjetovano novim faktorima nosi i nove probleme. To je općečovječanska pojava. Ali u našim krajevima ima sigurnih dokaza, da je ovo ubrzano obnavljanje ranijih procesa, koji su imali manje razmjere. Ostaci ranijih vremena omogućavaju da sagledamo prilike pod kojima se razvijalo nekadašnje stočarstvo.

¹⁵ J. Ježić i Janjatović M., »Zajuživanje«, pojava poremećene aklimatizacije. Veterinaria, god. I, br. 9—10, str. 703—714. Sarajevo 1932.

Historijsko značenje stočarstva — Spomenuli smo, da u najvišim dijelovima planina, gdje danas nema ljetnih stanova, nalazimo tragove nekađasnjih koliba, ali su još značajnije nekropole stećaka (kod Štirnog dola na Zelengori na 1700 m, na Velikom jezeru, Visočica na 1650 m, kod Sitnika na Bjelašnici na 1800 m; dimenzijama i ljepotom naročito se ističu prve dvije). U nižim dijelovima planina nekropole su još češće (Vlaško polje na Zelengori na 1600 m, Poljice na Visočici na 1433 m i t. d.), a duž humljačkih putova redaju se nekropole, među kojima one u Župi oko Glavatičeva zbunjuju brojem i veličinom spomenika. Raspored nekropola svjedoči o davnom podrijetlu, stabilnosti i dobrom izboru stočarskih putova. Ove progone koristili su i karavanski putovi turskog perioda, osobito onaj preko Prenja između Konjica i Bijelog polja.

Broj, dimenzije i ljepota izrade spomenika odudaraju od današnjih bijednih humljačkih koliba. Raspored nekropola duž stočarskih putova i na vrijednim planinskim pašnjacima upućuje, da su ih podizali humljački stočari. O tome svjedoče i nekropole u Humini, koje su opet na stočarski najpovoljnijim mjestima. Period kad su nekropole podizane, bio je dug i stabilan; obrada i prijenos spomenika znači umijeće, a trebala je i jaka moć i raspolaganje dovoljnim sredstvima za njihovo uređenje. U predturskom periodu stećaka bile su Humina i planine tijesno povezane, a kraj je morao biti dosta napredan i siguran. Stoka i kiridžijske usluge u održavanju veza između primorskih gradova i zaleda davale su prihode, koji se ogledaju u stećcima. Teretna stoka omogućavala je prijevoz teških kamenih blokova a stočarski prihodi korišćenje umješnih primorskih klesara. Karakteristična rodovska i zadružna stočarska organizacija ističe starješine i druge zaslužne pojedince, kojima je monumentalnim spomenicima čuvana trajna uspomena. Kretanje za stokom i kirijanje nisu pogodovali uređivanju stalnih rezidencija i nekropola pored njih; nekropole su vjerojatno bile glavni centri okupljanja i zborovanja, na to upućuje i njihov topografski smještaj na istaknutim i otvorenim prostorima ili pored važnih raskršća.

Težak lutalački stočarski život i povremene zaraze, nepogode i međusobni sukobi gutali su osobito slabije i nejake; zbog toga se broj stanovnika nije povećavao i ostajao je relativno malen. Stočari su tokom kratkog ljeta koristili najbolje planinske pašnjake, a zbog neznatnog razvoja poljodjelstva (još nema ni kukuruza, ni duhana, glavnih kultura u Humini), zimske su ispaše bile mnogo prostranije i obilnije. To je bio period dominirajućeg stočarstva.

Provalom Turaka i općom nesigurnošću, koja je time nastupala, prekinuta su stočarska kretanja i oslabljena je karavanska trgovina. Gospodarska kriza, koja je time nastupila, bila je vjerojatno glavni uzrok povlačenju stočara iz Humine prema zapadu¹⁶, jer suvremeni dokumenti kazuju, da su turske vlasti obzirno nastupale i koristile domaću gospodarsku krizu i međusobne sukobe.

Stočarsko gospodarstvo i način njegova obavljanja u predturskom periodu bitni su za razumijevanje tadanjih političkih odnosa. Prodaja stoke

¹⁶ Time prestaje period naprednih Vlaha-stočara, na koje podsjećaju krasne nekropole i očuvani temelji dobro građenih i relativno visoko položenih planinskih koliba. Bujna mašta obnovljene generacije humljačkih stočara vezala je za nestale stočare »Grke« različite legende.

i zarada na kiridžijskom prometu bili su od najvećeg interesa za stočare. Ova dopuna i uređenje međusobnih interesa bitni su za razumijevanje odnosa između Dubrovnika i stočarskog zaleđa. Stočari Humine imali su interesa da ujesen po silasku s planine prodaju višak stoke, kupe sol i ostale potrebe, a to je bila dragocjena roba dubrovačke trgovine: izvoz stoke na suprotnu jadransku obalu, prodaja soli iz stonskih solana, te prodaja razne druge uvezene robe i t. d.¹⁷. Oči stanovnika Humine bile su uprte prema planinama, gdje se stoka spašavala od ljetne suše i gladi i ugojila se za jesenju prodaju. Primorje ih nije imalo čime privući, što je bilo drugi elemenat za dobre međusobne odnose. Dubrovačka trgovačka umješnost znala je organizirati razmjenu dobara s dalekim zaleđem, što je bila važna ljetna zarada humljačkih kiridžijaša i elemenat istovjetnosti interesa. Stočarstvo Humine osnovni je elemenat dubrovačkog prosperiteta, a Dubrovnik je osiguravao uspjeh humljačkog stočarskog gospodarstva.

Geografski su elementi olakšavali uspjeh spomenute humljačke posredničke uloge. Istočno od humljačkog stočarskog kraja širi se Stari Vlah, gospodarski analogan kraj oko gornje Drine i Lima. Starovlaški stočari spuštaju se i razmjenjuju dobra sa župnim krajevima Srbije i Kosmeta. Dvije stočarske regije dopunjuju se u posredničkoj ulozi između Dubrovnika i dalekog zaleđa. Prohodnost i karavansko-trgovačka uloga ovog pojasa presudni su za historijska zbivanja u njemu. Preko ovog kraja širi se Raška država na zapad, on se ujedinjuje i dolazi do naročitog izražaja pod Kosačama¹⁸, prohodni stočarski kraj pogoduje i širenju turske sile, a svoju je povezanost pokazao i u obnovi Hercegovine (1833.). Društvena organizacija stočara i mogućnosti bogaćenja (prodaja stoke, takse za prolaz karavana i sl.) pogodovale su utakmici i ličnim samovoljama, za koje je vezana često burna prošlost kraja. Najnovije doba donijelo je radikalne gospodarsko-društvene promjene, koje su presudne i za stočarstvo.

Uvođenje pogodnih kultura u Hercegovini (kukuruz, duhan, loza, povrće, voće i sl.) i prijenos i uređenje modernih prometnih veza u dolinu Neretve potisnuli su stočarstvo na sporedno gospodarsko mjesto i oduzeli prometno značenje otvorenim planinskim krajevima istočne Hercegovine. Neopravdano je stoga, kad se naglašava historijsko značenje doline Neretve za veze između jadranske obale i zaleđa¹⁹. Probojnica između Prenja i Čvrsnice bila je do pred kraj XIX st. neprohodna, a kanjon donjeg toka i močvarna delta nisu imali prometnog značenja ili su ga imali samo ograničeno. Gornja dolina Neretve, dinarskog smjera, nema znatnim dijelom ni sada prometnog značenja, a djelomično je i neprohodna, te ne predstavlja cjelinu. U ranijem stočarskom periodu glavni su putovi vodili preko stepeničasto poredanih ravnjaka i polja istočne Hercegovine i njihovo je ishodište bio Dubrovnik.

Prijenosom glavne prometne arterije u dolinu Neretve ostao je ovaj historijski i stočarsko-karavanski planinski kraj po strani i relativno je

¹⁷ J. Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku. Sarajevo 1951., str. 94 i dr.

¹⁸ M. Dinić, Zemlje Hercega Svetoga Save. Glas Srp. kralj. akademije 92/7, str. 151—258. Beograd 1940.

¹⁹ V. Corović, Prošlost Hercegovine. Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva, knj. XVII, sv. 11—12, str. 865. Beograd.

zaostao. Ovo prometno pomjeranje nastupilo je paralelno s gospodarskom promjenom. Težište gospodarstva Humine prešlo je sa stočarstva na poljodjelstvo, s prisojnih padina i pitomih vapnenačkih brežuljaka u polja i dolinu Neretve i njenih pritoka.

U novim uvjetima intenzivnijeg gospodarenja glavno značenje imaju niske naplavne nizine, po kojima je zapadna, s plodnom dolinom Mlade i Trebižata, u prednosti prema istočnoj Hercegovini. Ova gospodarska promjena u zaleđu snažno se odrazila i na ulozu Dubrovnika.

Ostaci humljačkog stočarstva neobično su značajni za pravilno rasudivanje prošlosti i poduzimanje eventualnih mjera za njegovo održavanje, odnosno ekonomsku valorizaciju historijski važnog kraja.

RESUMÉ

Contribution à la connaissance de l'élevage de la région de Humina

par J. Roglič

Humina est le nom d'une région basse, carstique et de clima relativement doux du cours inférieur de la Neretva, située entre les montagnes du littoral et les hautes montagnes qui entourent le cours moyen et le cours supérieur de la Neretva. Humina fait partie de la province plus grande d'Herzégovine, qui s'étend entre le cours supérieur de la Drina et la zone côtière de Dalmatie. C'est un foyer traditionnel de l'élevage, ayant profité du pâturage estival dans les montagnes de la Neretva moyenne et supérieure, ainsi que de l'hivernage dans la région de Humina. La neige y est rare et faible, de sorte que le pâturage peut être pratiqué pendant tout l'hiver. Les meilleurs pâturages estivaux se trouvent dans les montagnes du cours supérieur de la Neretva (Zelengora, Lelija, Crvani, Visočica et autres), tandis que dans la partie orientale de Humina se trouvent les pacages d'hiver les plus vastes. L'élevage était par conséquent plus développé sur la rive gauche de la Neretva.

Les chemins de transhumance, de Humina sont très connus et pratiqués depuis des temps très anciens. Ils ont influé sur le rôle, de toute cette région ainsi que sur l'importance de maintes localités. Les habitants de Humina ont été les maîtres de la partie basse de leur région non moins que des pacages dans les montagnes.

De nos jours, l'élevage de Humina traverse une crise annonçant sa disparition complète. L'introduction de la culture du maïs a augmenté l'importance des poljes inondés, évités autrefois par les troupeaux de moutons. La culture du tabac est d'un meilleur rendement que l'élevage. Ce dernier temps l'importance de l'agriculture est renforcée par l'extension de la culture fruitière et maraîchère. A Humina par conséquent, l'agriculture l'emporte sur l'élevage.

D'autre part beaucoup d'habitants de Humina se sont établis dans la région montagneuse, et leurs descendants sont entrés en conflit avec leurs parents restés fidèles à la transhumance. L'exploitation accrue des pacages montagneux a produit leur dégradation. Les migrations des pasteurs de Humina et toute leur économie sont pratiquées d'une manière traditionnelle et peu économique. La pauvreté des pâturages et les besoins d'une longue alimentation hivernale dans les écuries limitent les dimensions et empêchent l'élevage des montagnards de devenir lucratif. L'élevage de Humina est condamné à disparaître dans un avenir prochain, mais ce qui est plus difficile, c'est de lui trouver une solution de remplacement approprié. L'éleveur de Humina possédait autant de cheptel que sa région basse à doux climat pouvait en nourrir en hiver. L'exploitation combinée des lieux d'hivernage dans Humina et des pâturages estivaux dans les montagnes ne donnait son plein effet que grâce aux plus grands efforts des habitants qui s'y étaient adonnés.

La crise de l'élevage de Humina a commencé vers le milieu du 19e siècle. La propagation de la culture du maïs est favorisée par le sol marécageux dans les poljes, inondés et le long du lit de la Neretva. Parallèlement on a introduit la culture du tabac, dont le rendement est supérieur à celui de l'élevage. Les cultures fruitière et maraîchère augmentent aussi. D'autre part la construction de la ligne de chemin de fer et de la route à travers le défilé de Neretva a diminué l'importance des chemins de caravane montagneux, qui représentaient autrefois pour les éleveurs un important revenu supplémentaire. Le centre de gravité économique se déplace, passant de la partie de l'élevage orientale à la partie occidentale de l'Herzégovine, plus propice à l'agriculture; tandis que l'axe des communications passe dans la vallée de la Neretva où se forment les principales agglomérations urbaines.

Autrefois l'élevage constituait la branche dominante de l'économie de cette province. On peut constater d'après les documents historiques que les migrations des éleveurs ont pris de l'importance depuis la fin du 18e siècle, parallèlement à l'affermissement de la sécurité civile dans l'Empire turc.

L'invasion turque au XVe siècle et grave crise qu'elle a amené ont paralysé les migrations anciennes des éleveurs et ont obligé les pâtres «valaques» à émigrer vers l'occident. A l'époque pré-turque l'élevage a eu un rôle décisif dans toute la vie de la population, et le cheptel a représenté le symbole de la richesse (pour désigner bétail, on emploie le mot «blago» = richesse), l'article le plus précieux du commerce exploité par les Ragusains, les éleveurs ayant facilité les échanges commerciaux entre la côte de l'Adriatique et les vallées de la Morava et du Vardar. La zone montagneuse située entre le littoral de Dubrovnik et la vallée supérieure de l'Ibar, a été le berceau de l'ancien état de Raša. Cette zone a également représenté l'ossature du puissant état de Bosnie et c'est dans son sein que l'Herzégovine a pu organiser, depuis 1448, la dernière phase de son indépendance.

Les monuments historiques parlent également du rôle important de l'élevage à l'époque avant la domination turque. Les villes fortifiées de cette époque: Blagaj près du village Buna, et Stjepan-grad (château de Stjepan) au confluent des rivières Tara et Piva représentaient des noeuds importants pour les chemins des éleveurs. Haut dans la montagne, à plus de 1700 m. d'altitude, on trouve, le long des chemins de transhumance de Humina, des nécropoles de stèles en pierre, bien taillées et ornées. Ces monuments témoignent non seulement de l'importance relative de l'élevage, mais aussi, par leur beauté et leurs dimensions, démontrent quels étaient les revenus des éleveurs. Le mouton était l'élément principal du cheptel, fournissant la laine, base de la production des costumes, tandis qu'un nombre important de chevaux assurait les migrations et le transport des marchandises.

L'histoire ancienne des états nationaux et la situation de leurs centres ne peuvent pas être expliquées si l'on ne prend pas en considération les migrations des éleveurs, la nature de l'économie de cette époque et les rapports sociaux et économiques qu'elle avait conditionnée.

(Traduit par R. Maixner)

